L'anàlisi del territori a la Catalunya central: dos models d'assentament entre la muntanya (Collsacabra) i la Plana (Terme del castell de Voltregà) als segles XI-XIII

ASSUMPTA SERRA I CLOTA

PRESENTACIÓ

El treball que ara es presenta, és el resultat de la investigació portada a terme en dues zones de la Catalunya central prou diferenciades entre si, però amb punts coincidents. El Collsacabra, zona muntanyosa, situada a la part oest d'Osona. El seu territori es troba repartit entre tres comarques, Osona, la Garrotxa i la Selva. Però la seva distribució és molt desigual ja que 130 km^2, dels 150 del total que ocupa, pertanyen a Osona. La parròquia de Falgars pertany al municipi de Joanetes i, per tant, a la Garrotxa, i la part del Far juntament amb alguns espais de les Planes o de Sant Feliu de Pallerols corresponen a la Selva. Pertanyen al Collsacabra Tavertet, Santa Maria de Corcó-l'Esquirol amb Sant Martí Sescorts i l'actual Cantonigròs, Falgars, Rupit, Pruit, Sant Julià de Cabrera i el sector del Far.

Per altra banda, pertanyen al castell de Voltregà els municipis de Sant Hipòlit de Voltregà, Santa Cecília de Voltregà, les Masies de Voltregà i Sant Martí de Sobremunt.

Aquesta investigació començà l'any 1987, tant a través de la documentació escrita com l'arqueològica del període històric medieval i a la Catalunya Central. (Vegeu el mapa.)

---

1. Fou llegida l'any 1987 a la Universitat de Barcelona i publicada el 1990: *La comunitat rural a la Catalunya Medieval: Collsacabra (s. XIII-XVI)*. Vic: Eumo. També foren publicats treballs amb base documental escrita com "Economía y sociedad a lo largo del siglo XIV en la Cataluña central: efectos de la peste negra". A: *Actas del Congreso: señorio y feudalismo en la península Ibérica (s. XII-XIX)*", p. 427-450. o "La crisi agrària del s. XIV a Osona". *AUSA*, XIV, 124. Vic (1990), p. 13-30. Treballs pròpiament arqueològics: "Prospeccions a Tavertet". A: *Acta Medievalia*" 11-12, UB 1990-1991, p. "Análisis de la distribución espacial en la subcomarca del Collsacabra: Tavertet y Sorerols (Osona) en los siglos X-XV". A: *IV Congrés d'Arqueologia Medieval Espanyola*. Vol. 2, Alacant 1993, p. 467-483. "Estudi tipològic del mas a Tavertet (s. X-XV). Resultats de les campanyes de prospeccions". A: *Acta Medievalia* 16-17 (Barcelona, 1995-1996), p. 245-265.

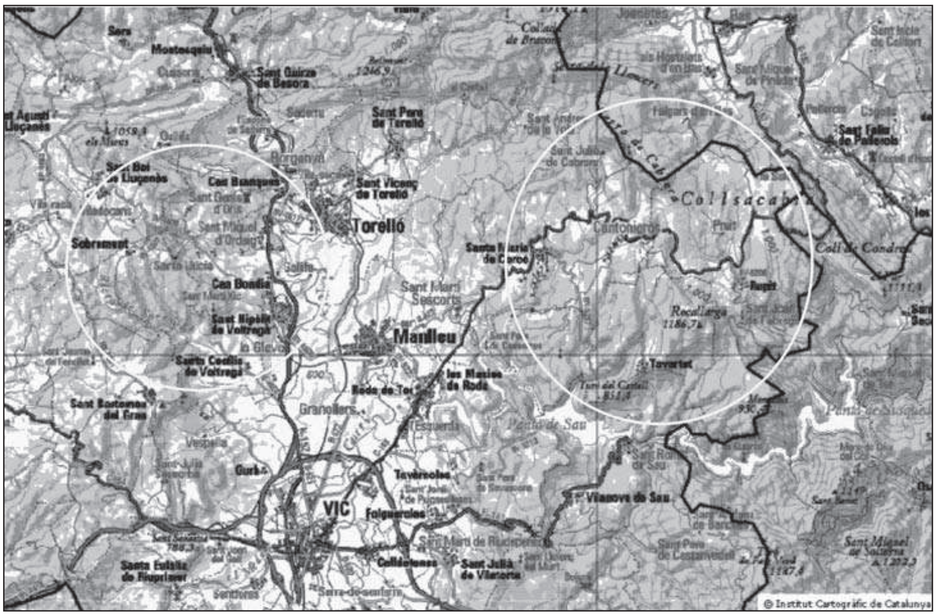

Figura 1. Mapa comparatiu Collsacabra. Voltregà

Aquest treball anava precedit d'un altre centrat en la zona del Collsacabra i basat en bona part en la documentació escrita que es presentà com a tesi de doctorat. Simultàniament s'havien fet estudis sobre capbreus en altres zones com el del castell de Voltregà, el del castell d'Oló i Aguiló o el de Tona, entre d'altres.[1] En aquells moments ja començava a despuntar la prospecció arqueològica com a mètode de treball per a aconseguir una "arqueologia espacial" com queda de manifest amb els col·loquis fets a Terol des de l'any 1984.[2]

Ara bé, en el context de la crisi oberta pel debat postprocessual, l'arqueologia espacial també fou qüestionada. La transformació de l'antiga arqueologia espacial en l'arqueologia del paisatge no respon[3] tant a un canvi d'objectius com a un canvi del que es vol transmetre.

2. A escala europea tingueren una forta repercussió la taula rodona feta a París el 1982 i publicada el 1986 sota la direcció d'Alain Ferdière i Elisabeth Zadora-Rio amb el títol: *La prospection archéologique Paysage et peuplement*. O el volum *Castrum 2. Structures de l'hàbitat et occupation du sol dans les pays méditerranéens. Les méthodes et l'apport de l'archéologie extensive, Rome-Madrid* (Collection de l'École française de Rome; 105 - Collection de la Casa de Velázquez; 21), 1988. Jo mateixa en el congrés fet a Oviedo i publicat a *Actas del III Congreso de Arqueología Medieval Española* l'any 1992 vaig donar a conèixer l'inici d'aquest tipus de treball en "La prospección arqueológica medieval y la distribución del espacio".

3. Aquest plantejament ha estat defensat en el treball d'ORTEGA ORTEGA, Julián M. "De la arqueología espacial a la arqueología del paisaje. ¿Es Annales la solución?". Comunicació presentada al *V Coloquio Internacional de Arqueología Espacial*, n. 19-20 Teruel 1998, p. 34-51. M'identifico en termes generals amb l'autor, per la reflexió constructiva que presenta en un tema que encara ara està buscant una teoria adequada que interrelacioni cultura, societat i espai.

Una de les conseqüències més clares de la reconversió de l'antiga arqueologia espacial en la nova arqueologia del paisatge ha estat, sens dubte l'especial recepció que el model historiogràfic dels Annals, especialment el de la segona generació, tingué entre els arqueòlegs des de finals dels vuitanta.[4]

De fet, les bases en què es fonamenta la nova arqueologia del paisatge com el fet de ser total, global o integral vénen com a resposta a la *landscape archaeology* britànica i a l'arqueologia espacial nord-americana que, en síntesi, es presentaven sobretot com una arqueologia dels assentaments. Seguint amb la lògica d'aquesta voluntat globalitzadora hi ha la interdisciplinarietat: geògrafs rurals, geoquímics, palinòlegs, documentalistes, entre d'altres, s'uneixen als clàssics especialistes en el registre arqueològic.[5]

L'any 1994, André Bazzana publicà el treball *Arqueología extensiva. Métodos y algunos resultados,* en el qual començava dient: "Se habla cada día más de "arqueología extensiva" o de "arqueología espacial" sin que aparezca siempre una definición clara del concepto y de sus modos de utilización en el campo de la historia medieval." I més endavant prossegueix amb una sèrie de reflexions que comparteixo: "...lo importante es saber, después de los trabajos, artículos y reflexiones teóricas de Jean- Marie Pesez, que la arqueología extensiva se define no por sus métodos sino por sus objetivos. Hacer, en cualquier terreno que sea, una arqueología extensiva, no es utilizar métodos de trabajo distintos de las excavaciones tradicionales (un proyecto de arqueología extensiva puede imponer sondeos, zanjas, excavaciones sistemáticas...); es intentar resolver unos problemas históricos, utilizando un conjunto amplio de métodos de investigación que pueden ser distintos de la excavación y que ella sola, no podría resolver. Practicar una arqueología extensiva... es tener en cuenta un espacio, un territorio, un conjunto de asentamientos arqueológicos..."[6]

Queden expressades, doncs, les intencions d'aquesta investigació que s'emmarca en els interessos que té últimament l'arqueologia i també la història i, en particular, la medieval.[7]

EL PROJECTE: MOTIUS I OBJECTIUS

El marc del projecte és: reorganització de l'hàbitat a l'edat mitjana a la Catalunya central (segles del X al XVI).

---

4. Solament cal observar el registre bibliogràfic que l'autor presenta al final del seu treball, p. 45-51.

5. Actualment l'arqueologia del paisatge continua rebent reconeixements pel que aporta en la idea de globalitat, tant en els mètodes com en el contingut. Carlos Gómez Bellard (ed.) *Ecohistoria del paisaje agrario*. Universidad de Valencia, 2003.

6. BAZZANA, A. "Arqueologia extensiva. Métodos y algunos resultados". A: *Paisajes rurales y paisajes urbanos: métodos de análisis en Historia Medieval. Aragón en la Edad Media, Sesiones de Trabajo, III Seminario de Historia Medieval*. Saragossa, 1994, p. 7-9.

7. Actualment les diferents tendències es troben encara en ple funcionament dins la geografia espanyola tal com queda de manifest pels cursos d'estiu que s'imparteixen. XV *Curso de Arqueología Espacial. Prospección Arqueológica y Análisis del Territorio*, estiu del 2005, organitzat per la Universitat d'Estiu de Terol i per F. Burillo. O bé l'organitzat per la Universitat Complutense, també l'agost del 2005 amb el títol: *De la Arqueologia del Paisaje al Paisaje como Patrimonio*, en el qual intervé Almudena Oreja, entre altres.

Aquest projecte que abraça la Catalunya central té com a objectiu interrelacionar espais geogràfics diferents, que marquen economies diferents i segurament formes de poblament i construccions adaptables a les diferents necessitats. Els principals punts dels temes a investigar són:

– Estudi de centres de poder representats per castells, torres de guaita, cases fortes, etc., analitzant l'arquitectura, emplaçament d'acord amb les necessitats de defensa o de vigilància, segons el moment històric en què foren edificats.
– A partir de la diferent composició del sòl s'analitzen les possibles concentracions o dispersió de conreus: conreus de secà; conreus de vinya, etc., amb comparacions entre diferents zones.
– S'intenta establir una correlació entre aquesta distribució de conreus i les diferents necessitats tot tenint en compte la situació historicopolítica i la seva interrelació amb l'economia.
– Dins del mateix tema de l'estudi de la distribució dels conreus, s'analitza les formes i l'extensió dels camps i la seva correspondència amb diferents tècniques agràries.
– En el bloc tècnic s'ha cregut convenient estudiar els molins: tipologia, distribució, premses, cubs, distàncies, funcionament, relació amb els regadius, etc.
– S'analitza la reorganització de l'hàbitat, entès com el lloc d'habitatge:

• Aprofitament d'habitatges utilitzats en etapes anteriors (i el perquè d'aquesta reutilització), o bé, si són emplaçaments nous.
• Reorganització de l'habitatge en relació amb castells termenats, o com a efecte d'un repoblament espontani traduït en les viles i en l'aprisió com a forma jurídica.
• Situació geogràfica i les seves relacions amb l'exterior.
• Diferents estructures que caracteritzen aquests nous hàbitats.
• Formes constructives.

– Estudi de les vies de comunicació: carreteres comarcals, veïnals, etc., tot relacionant-ho amb els centres de proveïment de serveis com ara mercats i amb el medi geogràfic.
– Anàlisi de focus d'espiritualitat: esglésies, ermites, enterraments i altres símbols.

Aquest projecte és una ampliació d'un d'anterior: *Evolució de l'espai en els segles X-XVI en el Collsacabra a través de l'arqueologia i la documentació* que havia començat l'any 1987 amb una activitat durant els anys: 1987-1989 i 1990-1996. Tal com diu el títol, estava centrat en la subcomarca del Collsacabra (Osona). Aquesta és una zona que està marcada per una unitat orogràfica del terreny i això propicia un comportament propi, tant a escala econòmica com social, entès tot dins un marc cronològic i, per tant, històric.

El primer objectiu proposat d'aquest projecte fou el d'aconseguir un coneixement de la distribució de l'espai agrari en una unitat socioeconòmica com és el terme de la comunitat agropastoral de Tavertet. Els resultats aconseguits, a partir del treball documental i de camp d'aquesta zona, van permetre la localització d'una sèrie de masos, dels quals s'ha obtingut una evolució de la forma constructiva que va des del s. X fins al XVI, i s'ha excavat el mas de Sa Palomera en les campanyes dels anys 1996 i 1997.

Havent obtingut el coneixement complet d'aquesta zona mitjançant l'anàlisi específica tant de microespais de producció i organització familiars, com dels espais productius, en una distribució dispersa, es va centrar l'estudi en una altra forma de poblament, aquest cop amb relació al castell de Rupit. Partint dels mateixos objectius, en aquest cas també es plantejaren altres estudis com és el dels molins o els efectes de la pesta negra en la distribució de les parcel·les agràries, zones de conreu o els masos rònecs. Aquest nou plantejament vingué donat per la particularitat del terreny, el qual tenia una bona riera que portava un cabal d'aigua suficient per poder-hi implantar un bon nombre de molins, i també per la conservació d'un capbreu de l'any 1379, que permeté estudiar tot el que s'ha exposat abans. A l'igual que en la zona de Tavertet, a Rupit i més concretament en la part de Sant Joan de Fàbregues, com a efecte de les prospeccions també es localitzaren una sèrie de masos, molts dels quals es mantingueren en funcionament fins a aquest segle, fet que ha permès l'estudi d'una altra perioditzacció de la seva forma constructiva. Formant part d'aquest estudi, durant les campanyes dels anys 1998 i 1999, es va excavar el mas dels Turons que ha presentat una cronologia molt llarga amb intervals d'abandonament i ha aportat, per tant, un altre model constructiu.

De forma successiva s'ha anat ampliant la zona amb Falgars, sector del Far, etc. Al mateix temps també s'han fet estudis sobre els centres de poder, tot analitzant la seva cronologia amb relació als moments històrics que representen.

Una vegada aconseguits els objectius proposats per a aquesta zona i seguint amb aquest mateix tipus de treball i uns mateixos objectius es projectà una investigació en un marc geogràfic més ampli, que correspon a la Catalunya central, per tal d'aconseguir una història comparativa.

Tal com s'ha dit en la presentació, després d'uns estudis documentals a través de capbreus de diferents zones, s'optà pel del castell de Voltregà de l'any 1442. Aquesta elecció vingué donada tant pel període que permetia estudiar gràcies a la gran informació que aporta sobre masos rònecs, com pel seu emplaçament. L'estudi dels masos rònecs permet observar quins foren els abandonats, el perquè i la nova distribució espacial a causa de l'ocupació de les seves terres per altres masos o l'abandonament total. Aquest tema encara aporta més elements d'estudi com quins són els abandonats, la causa, l'emplaçament i l'estudi arqueològic d'algun d'aquests. En aquest cas fins i tot es pogué escollir un jaciment molt particular com és el de la *domus* de Todonyà.

Així mateix, també s'escollí aquest castell per la riquesa que aportava el seu emplaçament: una part de muntanya, semblant al Collsacabra, una part planera, per comparar i la presència d'un cabal molt important com és el Ter.

Així, doncs, l'any 2000 es portaren a terme les prospeccions al terme del castell de Voltregà, en la part del municipi de les Masies de Voltregà (Santa Cecília, la Gleva, Vinyoles) i en la de Sobremunt, que pertany al mateix castell de Voltregà.

D'aquesta prospecció s'evidenciaren dues zones clarament diferenciades:

– Sobremunt (Lluçanès) muntanyosa, es confirmà la gran semblança amb el Collsacabra.
– Les Masies de Voltregà (la Plana a Osona) zona de conreus, zona de regadius amb el Ter, marcà la diferència.

Localitzat el jaciment de la *domus* de Todonyà, a les Masies de Voltregà es passà a l'excavació durant els anys 2000-2003.

Es pot considerar, doncs, una ampliació geogràfica en tant que es mantenen uns mateixos objectius. Igualment s'ha utilitzat la mateixa metodologia.

METODOLOGIA

Tal com s'ha apuntat abans, aquest treball es començà amb una anàlisi documental. Unes vegades és molt aprofundida, com en el cas del Collsacabra en què, com s'ha dit, la part documental fou la base de la tesi de doctorat. Però, tot i així se n'hi ha afegit més, atès que la tesi començava al segle XIII i els masos deshabitats havien estat edificats entre els segles XI i XII. També s'hi han afegit els capbreus de Sorerols i el de Tavertet del segle XVI, descobert posteriorment.

S'han treballat molt les fotografies aèries i s'ha aconseguit una anàlisi acurada de sectors determinats a partir de la fotointerpretació. (Figura 2)

Figura 2. Ortofotomapa general de situació

Amb l'ampliació de la zona, la consulta documental es reduí atès que és impossible un mateix sistema. La nova opció passà pels capbreus, ja que són una font molt idònia perquè recullen les notícies sobre masos, molins, terres, conreus, situació econòmica i social dels seus residents. També s'ha completat amb inventaris.

Així doncs, per la part de Voltregà, prèviament es consultà la documentació:

Copia del Capbreu Jurat de las Rendas del señor del Castell d'Orís qui pren en lo terme del Castell de Voltregà ê de St. Ipolit, 1442, que es troba a l'Arxiu Episcopal de Vic.

També s'han tingut en compte els treballs publicats com el de Rafel Ginebra: "Masos antics de la parròquia de Sant Hipòlit", a *0,97 km², Revista de Sant Hipòlit de Voltregà,* Sant Hipòlit de Voltregà, 1990.

– S'han analitzat fotografies aèries, ortofotomapes, mapes topogràfics i s'ha parlat amb els veïns, a qui estem molt agraïts.
– Rastreig sense fer cap mena de neteja ni moviments del terreny, de zones concretes com: el Despujol, Conangle, Quintanes, Burrissola, el Pou, Sant Miquel d'Ordeig, Sant Martí de Sobremunt, aquest últim pertanyent a la subcomarca del Lluçanès.

Així, en els llocs que encara perdura algun indici, s'ha rastrejat la zona per observar les parts antigues.

En els llocs on ha desaparegut l'element del qual teníem notícies d'època medieval també s'ha rastrejat observant si es mantenia algun tipus de fonament o ceràmica superficial.

En els llocs on perdurava alguna mostra s'ha fet una observació minuciosa per tal de delimitar possibles cantonades, el seguiment d'alguna paret o en el seu cas el seguiment d'algun fonament. A partir de les dades aconseguides es va fer un croquis més o menys detallat segons l'estat de les restes. En el cas de la *domus* de Todonyà, l'estat de conservació va permetre dibuixar tota la planta. (Figura 3)

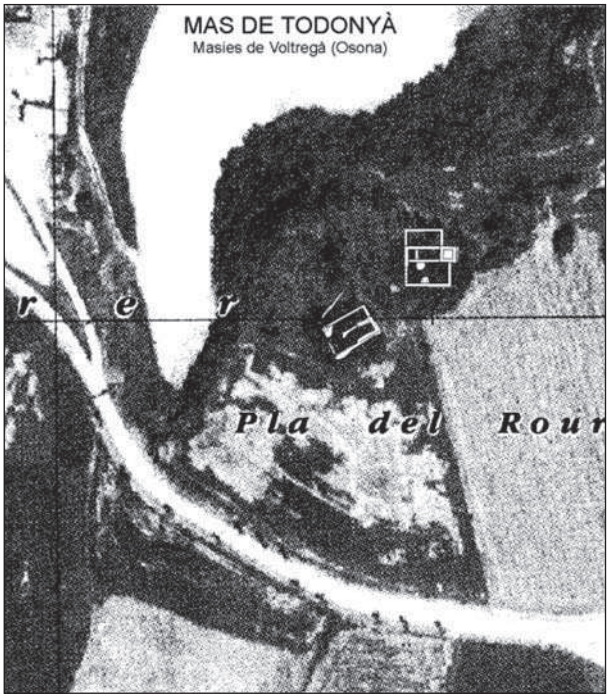

Figura 3. Ortofotomapa de detall del Mas de Todonyà

Considerada la importància del jaciment de la *domus* de Todonyà, s'ha passat a l'excavació que s'ha fet durant les campanyes dels anys 2001, 2002 i 2003. En aquests anys s'ha pogut excavar tot el sector A, que ha presentat una potència d'entre els 2,5 a 3 metres d'alçada. L'excavació es va portar a terme seguint el mètode Harris.

DESCRIPCIÓ GEOGRÀFICA

Aquest esquema de la geografia del Collsacabra i de la Plana, ha estat elaborat a partir del coneixement general del període històric, però també a través de treballs concrets portats a terme a partir de la prospecció arqueològica i de l'anàlisi documental de capbreus.[8]

En aquest apartat caldrà tenir en compte que al terme del castell de Voltregà s'hi poden distingir dues àrees geogràficament i geològicament molt diferenciades com són la part superior pertanyent al Lluçanès i la inferior amb un terreny propi de la plana de Vic. El desnivell del terreny oscil·la entre els 533 metres a les Masies de Voltregà i els 906 metres on se situa el castell.

Les terres de la part baixa constituïdes al llarg de les primeres èpoques del període terciari formen part de la conca d'erosió del Ter, al qual desguassa per la banda dreta la riera de Talamanca poc després de l'aiguabarreig amb el torrent de Vinyoles, que es produeix per sota del nucli de Vinyoles.

El terme gaudeix d'un clima mediterrani de muntanya mitjana amb tendència continental. La temperatura mitjana anual és d'uns 13° C, si bé al gener s'assoleixen temperatures al voltant dels 4° C i al juliol d'uns 20° C. Les precipitacions mitjanes anuals oscil·len entre els 800 i els 900 mm, i són la tardor i la primavera les estacions amb un règim de pluges més important (200-250 mm), mentre que l'hivern és l'estació més seca (100-150 mm)

Aquesta constitució ha fet d'aquesta zona, com a part integrant de la plana de Vic, un indret molt apte per a l'agricultura. Exceptuant l'activitat preindustrial d'alguns centres lligats al Ter com les zones planeres del castell de Voltregà, la major part de la terra del terme de les Masies de Voltregà es dedica al conreu. El tipus de conreu sol ser el de secà, per bé que la distribució regular de pluges i la humitat del sòl permeten conreus que en altres comarques més seques són de regadiu. La civada era el conreu més estès en tota la Plana encara en ple segle XV; la seguien l'ordi i el forment. Cereals d'hivern o de gra d'aresta, blat, civada, ordi, necessiten pluges de tardor a l'hora de la sembra; una primavera un xic humida i la calor suficient a l'hora de la maduració. Al mateix temps resisteixen baixes temperatures hivernals i poden estar coberts per la neu un bon nombre de dies, sense que es produeixi un perjudici greu. Tal com s'ha esmentat en el paràgraf anterior, la climatologia d'aquest indret és idònia per a aquest tipus de conreu.

---

8. Han estat publicats en el llibre, SERRA, A. *La comunitat rural a la Catalunya central (Collsacabra, ss. XIII-XVI)*. Vic: Eumo, 1991; i SERRA, A. "L'organització de l'espai a la Catalunya Central a la Baixa Edat Mitjana". A: *X Col·loqui Internacional d'Arqueologia* fet a Puigcerdà l'any 1994, i publicat el 1995, en homenatge al professor Jean Guilaine, p. 651-660.

La forma i l'extensió dels camps de conreu varien segons la zona geogràfica. En les planes d'erosió com la de Vic, els conreus són molt més extensos en relació amb el conjunt del territori, i els boscos més apartats a les vores muntanyoses. Així a Sant Hipòlit o Santa Cecília podien arribar a fer 6 quarteres. Però, a part de la zona geogràfica, l'extensió de les parcel·les variaren entre abans i després de la pesta negra, de manera que es podien formar grans parcel·les per la fusió del que abans podien ser-ne dues o tres de diferents.

El Ter, que és el riu més important de la plana de Vic, presenta un curs aprofundit i ràpid que el fa més apte per a la indústria que per al regadiu. Entra a una altura de 580 metres, passa per Orís, les Masies de Voltregà, etc. i surt de la plana a la cota dels 440 metres.

En canvi, en les zones més planeres com a Sant Hipòlit, Folgueroles o Vic, l'aigua s'emmagatzema en pous, basses, recs.

Els horts, a l'època medieval, són les peces que es presenten amb més cura, tal com es desprèn de l'ordenació de l'aigua o dels desguassos a través de clavegueres, com les dels horts del mas Serratosa de les Masies de Voltregà.

Al Lluçanès pertany la part de Sobremunt, Sant Martí de Sobremunt. El Lluçanès ocupa el sector més occidental d'Osona en el límit amb el Berguedà, al NO, i amb el Bages, al SO. Morfològicament s'assembla molt al Collsacabra. És constituït per un altiplà inclinat cap al SO. La seva altitud varia entre els 800 i els 1.000 metres. Aquesta altitud explica les característiques del clima, força plujós –més de 800 mm anuals i força fred a l'hivern–. El relleu és accidentat, particularment a l'extrem septentrional i al meridional.

Hi ha molt de bosc tal com consta en el capbreu citat del 1442, on un dels pagaments que cal lliurar al senyor pel mas Coromina o el de la Sala és un feix de palla i un de fusta; aquest tipus de pagament és molt poc freqüent en altres indrets. Pel que fa al conreu, el cereal més utilitzat és la civada. La ramaderia és igualment important de manera que, tots els pagesos, paguen al senyor un formatge.

El Collsacabra està situat al nord-est d'Osona entre les serralades Prelitoral i Transversal catalanes. Té una extensió de 150 km^2, dels quals 130 pertanyen a la comarca d'Osona. L'altitud oscil·la entre els 900 i els 1.300 m. És un altiplà limitat, en la major part per cingles, menys per la banda de l'actual municipi de l'Esquirol. És en aquest sector per on transcorria la *strata Francisca*.

Geològicament, està constituït bàsicament per materials terciaris eocènics sedimentaris, gresos i margues. La part dels cingles de Tavertet presenta una configuració tabular procedent d'una sèrie de terrasses sobreposades de roques sedimentàries, amb estrats de dos colors. L'estrat inferior està compost de gresos de l'Eocè inferior i el superior, de cornises calcàries de l'Eocè mitjà. Aquest relleu encinglerat, juntament amb aquesta configuració geològica donen lloc a les baumes i coves, tan característiques a Tavertet i que són el lloc dels primers assentaments d'aquesta zona.

En aquest cas el clima és mediterrani d'alta muntanya i, per tant, més fred. Les temperatures són baixes tot l'any, amb una temperatura mitjana anual de 12º C. A Rupit arriben a sota zero amb molta facilitat. Els mesos més humits són els d'abril i maig, i els més secs, els de desembre i gener. La pluviositat arriba als 1.200 mm anuals.

Tenint en compte aquesta climatologia s'entén que l'ordi fos un dels cereals més conreats al Collsacabra, atès que és un cereal que pot ser sembrat a muntanya. El blat, tot i que és més apte en sòls compactes i necessita més calor que els altres cereals, pot tenir un bon rendiment en altituds de fins a 1.400 o 1.500 metres. El blat de primavera es pot conrear fins i tot als Pirineus, donat que se sembra pel mes d'abril i així pot apro-

fitar la pluviositat i les altes temperatures de l'estiu i madurar abans de la tardor. Per aquesta raó, aquesta varietat pot arribar més enlaire que el blat d'hivern.

El forment, varietat de blat, és conreat en una quantitat intermèdia entre la civada i l'ordi a la plana, i ho és més en la part de muntanya del Collsacabra, amb més intensitat a finals de l'edat mitjana que no pas als segles XII o XIII.

Hidrogràficament el Collsacabra constitueix la partió d'aigües entre el Ter i el Fluvià. Els principals corrents fluvials són la riera de les Gorgues, que neix al peu dels cingles d'Aiats; la riera de Balà, que recull les aigües d'una part de l'Esquirol i de Tavertet i les aboca al Ter; la riera de Rupit o de Sallent, que recull les aigües del sector meridional de Pruit i de Rupit i forma moltes petites torrenteres com la de Pinós, la del Collell, o la de la Lluca, entre altres.

La riera de Rupit o de Sallent i la de les Gorgues duien un cabal que va permetre la construcció de bons molins bladers i drapers que propiciaren la creació d'oficis destacant el dels paraires. En canvi, tant a Tavertet com a Falgars, el cabal era més esporàdic, segurament a causa de la pròpia alçada, de forma que solament es podien utilitzar quan aconseguien omplir les basses i era poques vegades l'any.

Dels molins s'aprofitava el rec per regar a canvi del pagament d'un cens com es pot comprovar tant a Avinyó com a Rupit.

RESULTATS

S'han aconseguit àmpliament els objectius proposats atès que s'han localitzat una gran diversitat d'assentaments tant d'hàbitat, com de producció, de domini i religiosos. És interessant per a la història comparativa.

Per tant en aquest apartat, es tindran en compte les diferents geografies per tal de reflexionar en la relació que hi ha en el tipus d'hàbitat, formes constructives, economia, centres de poder, etc., entre el terme del castell de Voltregà amb la part muntanyosa, corresponent ja al Lluçanès i la zona planera, més propera al Ter i el Collsacabra.

UNA HISTÒRIA COMPARATIVA

Centres de poder

El primer centre de poder de la zona, en aquesta època, fou el castell de Voltregà. Documentalment apareix citat a principis del segle X[9] i, per tant, segurament que funcio-

9. La seva història arrenca de l'any 902, i durant el segle XI estigué en mans d'un veguer anomenat Sal·la (1055), de la família del senescal Amat Elderic d'Orís (1059-99), dels Queralt (1099-1196) i més tard dels Castelló-Cabrera (1240-1329), entre ells la famosa Sibil·la de Saga. Al costat d'aquests senyors principals n'hi hagué d'altres de feudataris, tant en el nivell superior—bisbes de Vic i Montcades—com en l'inferior—castlans cognomenats Sant Hipòlit i Bellestar—. Durant el segle XIV el castell i la jurisdicció passaren per compres successives als vigatans Andreu Barrat (1348) i Berenguer de Codinacs (1351). Aquest últim vengué els seus drets a Bernat IV de Cabrera, el futur comte d'Osona. Després dels episodis i les lluites entorn de la creació del comtat d'Osona (1356-72), els Cabrera vengueren el castell, el terme i la jurisdicció (1379) al bisbe i l'església de Vic, que en posseïren el domini i la jurisdicció fins al 1812: "El castell de Voltregà". A: *Els castells catalans*. Barcelona: Dalmau, 1993, vol. V, p. 800-808.

nava ja en el segle IX. Per la seva situació (854 metres) es pot considerar que és un dels castells que tenien com a missió la protecció de la comarca d'Osona i sobretot de la plana de Vic. Formaven part d'aquest mateix grup els castells de Sant Joan de Fàbregues i el Cornil, al Collsacabra. També són d'aquesta època els castells de Casserres o Falgars, situats en els extrems del Collsacabra. Del segle IX, al Lluçanès ja apareix esmentat el castell de Merlès (893) amb un emplaçament idoni per controlar la vall que porta el seu nom. De principis del segle X, com el de Voltregà figura el de Lluçà (905) que vigila la frontera del comtat d'Osona per la part occidental i el d'Oristà (909) que ho fa pel sud-oest.

En aquest segle X, aquests castells tingueren un gran protagonisme en la repoblació, com ja s'ampliarà més endavant. En aquesta època, al Collsacabra apareixen dues de les grans famílies del panorama polític català com són els Cabrera i els posteriors Cardona. Per la part de l'extrem nord figuren els vescomtes d'en Bas. Tots ells es traslladaren a altres zones i deixaren, en els castells de Falgars, Cabrera o Rupit, delegats d'un ordre inferior.

Els termes castrals fins al segle X són molt extensos i la seva funció és la de vigilància d'un enemic exterior. A partir del segle XI, amb la implantació del feudalisme l'objectiu dels castells canvia i passen a ser els pagesos els controlats, de qui se'ls extreu, per la força de les armes, una part important dels seus beneficis. Així els primers castells experimenten subdivisions al llarg de tot el període dels segles XI, XII i XIII, i se'n formen de nous.

Al Collsacabra, el primer que se subdivideix és el de Fàbregues entre el de Rupit i el de Fornils; els dos ja funcionen en ple segle X. Cada un d'ells controla els nous mitjans de producció: el riu el primer i el bosc o la farga el segon. (Figura 4)

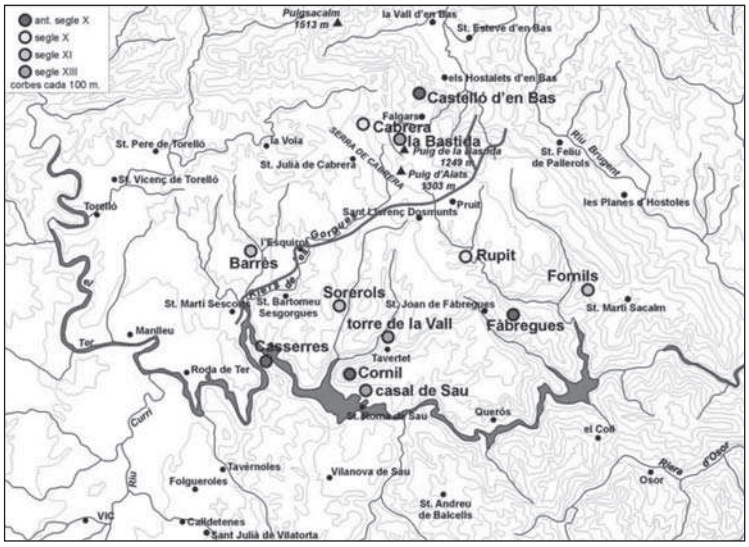

Figura 4. Mapa històric del Collsacabra

El castell Cornil es divideix, per la part superior del cingle amb el de Tavertet i a la vall de Sau, amb la *domus* del Pi. Les dues famílies estaran emparentades al llarg de l'edat mitjana.

El castell de Cabrera, també format al segle X, se subdivideix entre el de la Bastida, per la part nord i el de Barrès per la sud.

El castell de Sorerols, tot i que se'l situa al segle XI, és possible que sigui molt anterior si es té en compte que el seu terme és un dels llocs on es dóna un poblament més antic.

Finalment en el segle XIII es construeix la torre de la Vall a Tavertet.

Al Lluçanès el procés sembla força el mateix:[10]

Del castell de Lluçà es construí una torre rodona a uns 2 quilòmetres de Prats, que va donar lloc al castell de Quer (segle XI).

Dins el terme del d'Oristà, al segle XI es formà el castell d'Olost que segurament comença amb una torre rectangular construïda a mitjan segle X.

Una altra torre rodona es troba adossada al mas Cirera, del terme de Sant Feliu Sasserra (segle XI).

I finalment també al segle XI apareix el castell de Duocastella, prop de la vall de Sora.

Al segle XII es forma el castell de Tornamira en un lloc prou enlairat.

Comparant amb el castell de Voltregà es pot dir que: "El 1055 l'escala feudal era la següent: els comtes de Barcelona, el bisbe de Vic, Guillem de Balsareny, Amat Elderic d'Orís que era el senescal dels comtes de Barcelona, Sal·la de Voltregà i com a castlà Arnau Argemir."[11] Però no es coneix de l'existència de cap torre o castell dins del seu terme. Aquesta diferència es deu clarament al tipus de terreny: la subdivisió és necessària en els llocs muntanyosos ja que es perd el control entre les muntanyes i desnivells.

Al temps que es multipliquen les famílies de la noblesa, se subdivideixen els espais en unitats de control més restringides i es formen les quadres fins a arribar a edificacions defensives com les *domus*. En aquesta contrada se n'han format unes quantes; mentre unes representen unitats de fraccionament del poder, com les quadres, les *domus* tradueixen més un estat econòmic de famílies que mostren així la seva puixança com el cas de la *domus* de Todonyà, la de Conanglell o el Despujol. Les dues últimes es troben situades prop del riu Ter i, per tant, a la plana i en un lloc de regadiu, mentre que la de Todonyà es troba rodejada de bones terres de conreu i del bosc, amb bones pastures.

Si es compara amb la part del Collsacabra, molt més extensa en superfície, o amb el Lluçanès, no n'apareixen pas tantes, de *domus*; en canvi és molt més notòria la divisió en unitats menors de control com torres. La causa que hi hagi més torres de control cal buscar-la en la geografia del terreny, que hi influeix per la manca de visibilitat.

Al Collsacabra, de *domus* consten la de la Parra i Carboneres (Santa Maria de Corcó), la de Desvilar (Sant Bartomeu ses Gorgues) i la de l'Avenc (Tavertet),[12] que, situades en el mapa, es troben totes en les zones més planeres amb importants camps de

---

10. CORTÉS, J.; SERRA, R. *La comarca del Lluçanès. Estudi d'un espai*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1996, p. 35-36. (Camí Ral; 9)

11. SERRALLONGA, JOAN; VILA, ASSUMPTA; ESPADALER, RAMON. "Cap. III Canvi feudal: Configuració, evolució i crisi d'una nova societat". A: *Sant Hipòlit de Voltregà dins la Història*. Ajuntament de Sant Hipòlit de Voltregà, 1986, p. 51-72. PLADEVALL, A.; BENET, A. "Masies de Voltregà". A: *Catalunya romànica*. Vol. 2: Osona I. Barcelona, 1984, p. 415.

12. Mapa de la comarca d'Osona amb la senyalització dels castells i fortificacions documentades anteriorment a l'any 1300. Informació d'A. Pladevall i A. Benet, a *Catalunya Romànica.* Vol. 2: *Osona I.* Barcelona, 1984, p. 63.

conreu i, per tant, compten amb una economia més pròspera que permet que aquestes famílies assoleixin graus destacats en el si de la societat. A la vall de Sau destaca la *domus* del Pi que fou residència dels Sau.

Les del Lluçanès són les *domus* de Vilataman, del Soler de Nuc, de Vilaregut, Vilagranada i de Freixenet, totes situades en llocs planers i amb la possibilitat de l'explotació del bosc i la ramadera a prop.

Cal fer notar, però, que moltes d'aquestes famílies, amb el temps se situaran entre la pagesia rica, com els Despujol o entraran en l'escala administrativa com a recaptadors dels senyors del lloc com els Todonyà,[13] els Parra o els Carboneres.

Assentaments de població

Els resultats d'aquest punt necessiten un treball molt profund que no entra en els resultats que ara s'estan exposant ja que cal incloure'l dins de l'àmbit de Catalunya, donat que segueixen uns esquemes semblants de formació i desenvolupament dels nuclis de població.[14]

El poblament, en alguns indrets de Catalunya, com a gairebé tot el Collsacabra, fou continu, fins i tot en l'etapa d'ocupació àrab, de manera que passaren a ser una zona de refugi per als habitants de zones planeres més propenses a les incursions musulmanes i per tant més perilloses. Però, si bé no existeix despoblament, el que sí que hi ha és un desplaçament i un increment a causa de l'arribada de pobladors d'altres llocs.

Des del punt de vista documental una mostra d'aquest nou poblament és la proliferació d'assentaments anomenats vil·les, a partir del segle IX.[15] Les vil·les i vilars que apareixen en la documentació d'aquests segles, són assentaments d'habitants (que poden arribar a 70 persones diferents de les que figuren en la documentació), que es poden considerar semiagrupats. La raó és que la unitat de producció bàsica d'àmbit familiar, com és la casa, la cort, el celler i l'hort es troben separats amb una altra unitat uns pocs metres, però no són continus i fins i tot era freqüent que fossin tancats entre si.

Si bé aquest és un poblament semiagrupat, en una segona etapa o potser simultàniament es donà el poblament disseminat, però no serà fins al segle XI i sobretot en el segle XII que es formaran els masos i la documentació se'n farà ressò.

---

13. Del 1399 consta un document en el qual s'esmenta com els propietaris de la "domus" de Todonyà són vassalls del bisbe de Vic al qual li presten homenatge pel delme que cobraven de Sobremunt. GINEBRA, R. "Masos antics de la parròquia de Sant Hipòlit". *0'97 Km2, Revista de Sant Hipòlit de Voltregà.* [S. Hipòlit de Voltregà] (1990). El mateix assenyala A. Pladevall qui n'ha estudiat d'Osona i amb profunditat les de Taradell, entre d'altres: "Una antiga casa forta del terme de Sant Julià de Vilatorta, retrobada". *Vilatorta* (2001), núm. 29, p. 22.

14. SERRA, A. "Anàlisi del procés de la vila al mas". A: *El mas català durant l'Edat Mitjana i la Moderna, (segles IX-XVIII).* Barcelona: CSIC, 2001, p. 325-428.

15. BOLÓS, J.; HURTADO, V. *Atles del Comtat d'Osona*. Barcelona: Rafael Dalmau, 2001, p. 44-45, han confeccionat un mapa assenyalant els llocs de les vil·les conegudes dels segles IX-X, la majoria de les quals estàn recollides en els tres volums documentals de: Ordeig, R. *Catalunya Carolíngia. Els comtats d'Osona i Manresa.* Barcelona 1999. Serrallonga, J.; Vila, A.; Espadaler, R. "Cap. II. Els orígens". A: *Sant Hipòlit de Voltregà dins la Història*, p. 29-49.

A Voltregà, en el segle X hi consten les vil·les següents: Orriols (902), Palol (914), Moixons, Ordeig (976), Segari (994), Vilanova (963), Sant Hipòlit (966), Vinyoles (941). En aquest apartat cal fer un incís important com és l'error que porta la utilització de les fonts escrites, solament. Tenim, per exemple, el cas de Todonyà que surt documentada com a vil·la a partir del 1094 i en canvi des del punt de vista arqueològic s'ha trobat un edifici, amb restes de ceràmica molt anterior.

Del segle XI consten la dita vil·la de Todonyà, la vil·la de Vilar (1074), la vil·la de Puig (1023), la vil·la Ingelat (1033), la vil·la de Brugueres (1057).[16]

Per la part del Collsacabra es poden distingir clarament les zones que els correspon les dues formes d'assentament, ben diferenciades. A la part planera, com a la vall de Sau o Sant Martí Sescorts, figuren una quantitat prou considerable de vil·les, fins i tot en el segle IX, mentre que en la part més muntanyosa, com Tavertet, Sorerols o Pruit el que consten són cases relacionades amb el poblament dispers. I en la part intermèdia, entre muntanya, però amb un relleu més suau com és la zona oest del Collsacabra, hi figuren les vil·les, però amb menor quantitat. En aquesta etapa la documentació és molt minsa per a aquesta zona. Caldrà fer un estudi aprofundit del sector de Sorerols i Tavertet en la part de la riera de Crous on al segle XI hi consta el molí vell i on també s'ubiquen baumes prou grans com per poder-hi viure diverses famílies.[17]

A Sant Martí, en el terme del castell de Casserres hi compten la de Cereracs o la de Vilaseca, entre el riu Ter i el de la Gorga, les quals el 898 estan ja totalment formades. Vilagorga, prop de la Gorga, la de Juventeny, la de Codines i Vilagermà (actual Sant Martí Ses Corts). En el terme del castell de Cabrera hi figuren les de Corcó i Azeredo (actual Santa Maria de Corcó - l'Esquirol). Segurament que també n'hi havia una altra a les Ententes i a les Viles (Sant Llorenç dels Munts).

A la zona de Sescorts, en el segle XI s'hi afegeixen les vil·les de Ferrerons, Vilanova, Vilatorrent.

Igualment, en la part del Lluçanès es donen aquestes semblances. Des del punt de vista toponímic encara perduren els noms compostos amb *vil·la* i *vilar* disseminats en tot el territori com Vilargonter o Vilatammar, ara convertits en masos i situats en llocs aptes per al conreu i la ramaderia. D'altra banda és evident que: "... hi ha proves abundants que a finals del s. IX el territori ja era ocupat", si tenim en compte que el 889 assentaments com el de Salselles està format o que l'església de Merlès fou consagrada el 893.[18]

Però el que queda evident és que molts dels petits nuclis que conformen el municipi actual de les Masies de Voltregà provenen d'un desenvolupament de les vil·les que es formaren entre els segles IX i X com a forma de poblament semiagrupat en l'ocupació del territori a partir de l'aprisió.

---

16. GINEBRA, R. *Op. cit*.

17. També en el mas de sa Palomera, excavat i amb prou ceràmica del segle XI, mostra petits indicis de vestigis anteriors.

18. CORTÉS, J.; SERRA, R. *La comarca del Lluçanès. Estudi d'un espai*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1996, p. 33-34 Col. (Camí Ral; 9). Si bé segons els autors "sembla que la repoblació de l'altiplà fou una mica posterior."

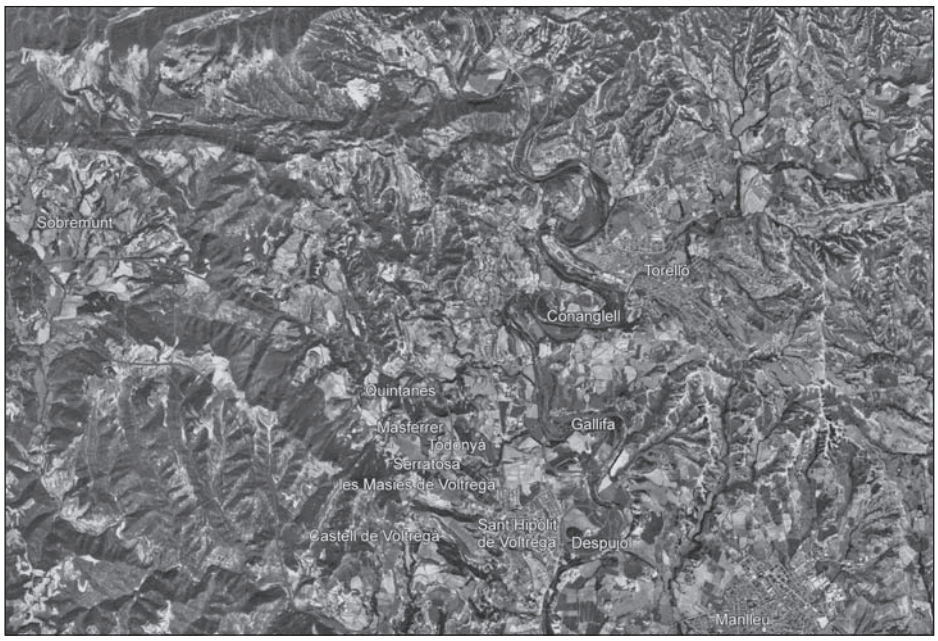

Figura 5. Situació geogràfica dels principals assentaments

Per exemple:

La parròquia de Vinyoles es va formar entorn de la vil·la rural de Vinyoles, coneguda des de l'any 941. Inicialment pertanyia a la demarcació del castell d'Orís, i li n'ha restat el determinatiu, però des del segle XIII, almenys, depenia de la jurisdicció dels senyors de Voltregà. Al terme de Vinyoles, pertanyia l'antiga quadra i parròquia de Sant Miquel d'Ordeig. L'església de Sant Esteve de Vinyoles, documentada d'ençà del 957, fou renovada i consagrada entorn del 1106.

Sant Miquel d'Ordeig és un nucli de població disseminada que es troba a un parell de quilòmetres vers l'oest de la població de Vinyoles, a l'esquerra de la riera de Talamanca. El lloc ja existia l'any 976. Posteriorment és coneguda com a quadra. La seva església fou donada al monestir d'Amer, que la féu reedificar vers el 1132.

Conanglell és un petit nucli històric de població disseminada situat al centre d'un meandre pronunciat del Ter, davant mateix de Torelló. El lloc és conegut com a vil·la rural a partir del 1125, i com a torre fortificada i casal de residència de cavallers a partir del 1139.[19]

Finalment, el Despujol és una casa forta documentada al segle XII, reedificada i ampliada als segles XVII i XIX i convertida en un gran casal residencial. Al seu voltant s'ha format un barri, amb el nucli de Sant Hipòlit de Voltregà.

---

19 La resta de nuclis o agrupaments de població, com el carrer dels Rampins o de la Borrissola, o el carrer de Prússia, nasqueren de l'adjunció d'algunes cases de tipus rural, i no han prosperat.

Una variació d'aquest model és l'evolució contrària, és a dir, la concentració de les terres en mans d'unes poques famílies destacant-ne una d'elles, com és el cas dels Todonyà. Amb un inici semblant a Conanglell, entre els segles X i XI, a Todonyà destaca una família que compra les terres de les altres que viuen en l'indret, i sobresurt econòmicament fins a aconseguir una situació privilegiada, també en l'àmbit social. Mentre les cases s'anaren incorporant a la propietat dels Todonyà i desapareix la seva presència, se'n mantingueren dues famílies que pertanyien a un nivell inferior com ara la del mas Ferrer i fins i tot els Serratosa.[20]

És força entenedor que la causa del diferent procés fou la situació geogràfica dels dos emplaçaments que propicià diferents economies. (Figura 5)

Mitjans econòmics

Aquest apartat està estretament relacionat amb l'apartat dedicat a la geografia donat que tal com es diu allà, l'economia depèn dels mitjans que ofereix la pròpia geografia o el clima i la capacitat que tenen els habitants d'aquella zona per apropiar-se'n o transformar-los.[21]

Castell de Voltregà

El terme municipal de les Masies de Voltregà és tan extens que compta amb una diversitat d'espais geogràfics. La part oest és la més muntanyosa essent la part superior del Lluçanès. Aquí és on es troba el castell i una bona part dels jaciments més deteriorats ja que foren abandonats primerament.

Així d'aquesta zona cal distingir la part dels masos situats dins del bosc, d'aquells com Quintanes o Todonyà que se situen en la part planera i propera igualment al bosc. Els primers amb una agricultura silvopastoral, no superen les etapes calamitoses de finals del XIII i primera meitat del XIV. Aquests seran els masos que experimenten un procés degradant, tal com s'ha mostrat en l'article sobre la pesta negra a Osona, al qual em remeto.

Una alçada, en relació amb el mar, semblant a la del Collsacabra, el conreu més idoni és l'ordi i la civada, però sobretot l'aspecte més conflictiu és la manca de bones terres de conreu. O bé en tenen poques, o bé estan en esplanades de la muntanya, fet que comporta unes males terres. Per tant, la base econòmica era la ramaderia.

---

20. S'ha de destacar que a partir del segle XIV la relació canvià fins que els Serratosa es quedaren amb les terres dels Todonyà, quan aquests s'havien traslladat a Vic i figuraven entre la petita noblesa.

21. Relacionat amb aquest tema, però centrat en la baixa edat mitjana, en l'any 1990 i, posteriorment, en el 1995 es van publicar els treballs fets a partir del capbreu del 1442 i de diversos testaments: SERRA, A. "La crisi agrària del s. XIV a Osona". *Ausa*, XIV [Vic](1990), 124, p. 13-30. SERRA, A. "L'organització de l'espai a la Catalunya central a la baixa edat mitjana". A: *X Col·loqui Internacional d'Arqueologia* fet a Puigcerdà el 1994 i publicat el 1995, en "Homenatge al professor Jean Guilaine".

En canvi, els assentaments en terres més productives com Todonyà, on fins al s. XII figura com a vil·la, permeten no solament mantenir-se sinó també desenvolupar-se fins a formar les grans masies que són Serratosa o Quintanes. La seva economia igualment es basa en la ramaderia i l'agricultura, però en majors proporcions i millors terres.

En la part plana del municipi, que és la major part, l'economia està més diversificada. La presència del riu Ter és l'actiu més destacat i el protagonista de la diversitat d'ofertes econòmiques.

Examinant el procés de Conanglell es pot entendre com s'ha desenvolupat la zona. Terres de regadiu voregen el riu propiciant una productivitat elevada en el conreu i per tant pot ser suficient per alimentar diverses famílies i esdevenir un nucli de població en aquesta part. Semblantment es pot dir de la riba dreta on hi ha cases tan destacades com Gallifa.

La novetat es dóna en la presència destacada de molins que amb el temps esdevindran centres de producció tèxtil.

La diversitat de nuclis de població que es produeix en aquest indret propicia la presència de famílies que tot i participar del sector primari, una part important de la seva economia es basa en oficis, destacant els teixidors, sabaters, etc.

Per la seva part el Collsacabra es presenta com una zona compacta amb una economia agropecuària en la major part i una naixent preindustrialització del procés d'elaboració del teixit a Rupit a través dels molins que funcionen en la riera de Sallent. Els molins fariners i cellers particulars conformen una societat autàrquica en tots els elements, bàsicament autosuficient.

Forma constructiva

Aquest és un dels temes més interessants. Aquest treball ha permès observar tant semblances com grans diferències amb el Collsacabra.

Semblances

– Tant al Collsacabra com al terme del castell de Voltregà, l'emplaçament dels masos amb economia silvopastoral originaris del segle XI o XII se situa interrelacionant-se amb el bosc. (Fig. 5).

Pel que fa al Collsacabra i tal com ja s'ha dit, s'han localitzat i treballat una sèrie d'aquests masos dels quals s'ha aconseguit una tipologia. Un estudi detallat dels més representatius ha estat presentat al IV Congrés d'Arqueologia Medieval Espanyola on s'aconsegueix una evolució tot relacionant-la amb l'economia en cada tipologia. També se'n va publicar un altre a la revista *Acta Medievalia*,[22] centrat aquest cop en la forma constructiva. Els resultats poden considerar-se com a referents d'aquesta tipologia atès que mostren un model que es repeteix en altres indrets amb unes característiques semblants com el Berguedà, o la part muntanyosa del Bages, entre altres llocs.

Aquests són: Sa Palomera, la Clota, mas Quer, els Bugaders... (Tavertet); Serratosa A, Serratosa B (les Masies de Voltregà); els Arços, (Sant Martí de Sobremunt).

---

22 Vegeu la nota n. 1.

Les característiques comunes són:

• Utilitzen un desnivell com a suport d'una de les parets. Al Collsacabra i sobretot a Tavertet aquest suport sol ser una balma.

• La construcció, en forma rectangular allargada, o en forma de L (mas dels Bugaders, Tavertet) es distribueix en dues estances (animals i persones, s. XI) i s'amplia a tres a partir del segle XII.

• Construcció de pedra, al Collsacabra i Sobremunt. Falta acabar de confirmar-ho a les Masies de Voltregà.

• Construcció ben elaborada amb paraments allargats alternant amb els transversals i fent filades.

• La majoria no supera l'època medieval. Quan són abandonats no es recuperen. En alguns l'abandonament pot ser anterior a la pesta per manca de terres de conreu, com el de Sa Palomera (Tavertet). És l'únic dels que s'exposen ara excavats d'aquestes característiques. (Fig. 6).[23] La Clota serà abandonat cap al s. XV.

Els masos que superen la pesta negra amb dificultats.

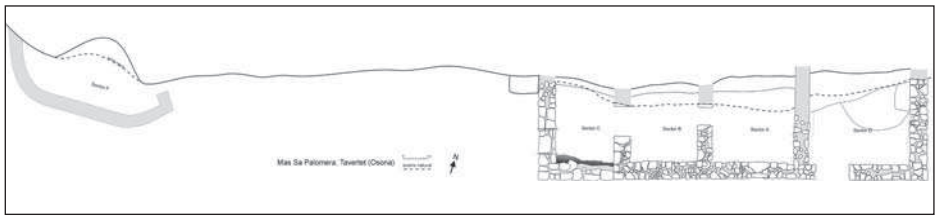

Figura 6. Mas de sa Palomera. Planta

Aquests masos són: l'Espluga (Tavertet), els Turons (Sant Joan de Fàbregues), el Padró (Sant Martí de Sobremunt). (Fig. 7)

Tenen en comú:

• Tenen un origen al segle XI, com es pot confirmar en l'excavació dels Turons i la documentació de l'Espluga. (Falta confirmar-ho amb el del Padró donat que solament s'ha fet una prospecció).

• El seu emplaçament varia dels anteriors en estar situats en una zona amb pastures o prop del bosc, però amb terres de conreu al seu voltant.

• Aquestes terres no són suficients en època de crisi quan, o bé són abandonats com el dels Turons, o bé es dediquen a la ramaderia com la Clota, que, com s'ha dit, és abandonat definitivament cap al segle XV.

• Quan l'economia millora són recuperats, però no superen el s. XVIII.

23. L'estudi de l'excavació amb les diferents fases del mas, etc., ha estat presentat a les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001. Intervencions arqueològiques i paleontològiques a les comarques de Barcelona fetes a la Garriga el 2001 i ara estan en procés de publicació.

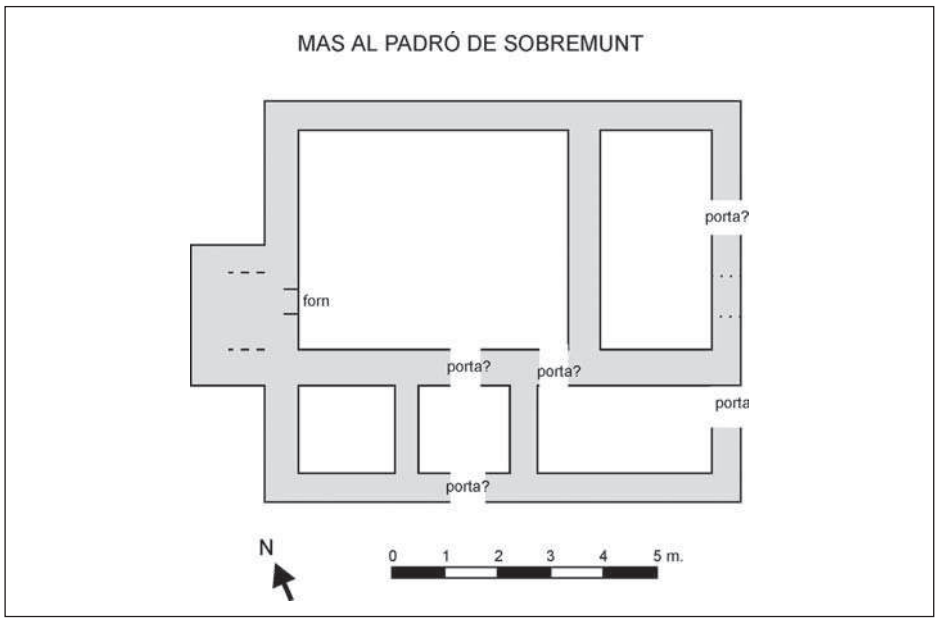

Figura 7. Planta del Mas el Padró (Sant Martí de Sobremunt)

• La característica més destacada, des del punt de vista constructiu és l'ampliació dels espais propis dels segles XI i XII i la incorporació d'un de dimensions més quadrades. Per conèixer amb detall aquests canvis vegeu l'excavació del mas dels Turons, en fase de publicació (Figura 8).[24] També es pot observar aquesta característica en la planta del mas del Padró.

Diferències:

En la part més planera es poden distingir dues grans diferències: el tipus d'hàbitat, com és la *domus*, i el material de construcció, com ara la tàpia, utilitzada en grans edificacions com Serratosa o Gallifa.

Segons es desprèn de la mateixa documentació, en aquesta etapa del segle XI fins al XIII el mas predominant és el mas senzill amb ampliacions a partir del segle XII i serà en aquest segle quan comença a aparèixer la denominació de *domus* per designar una construcció de grans dimensions i també fortificada.

Per conèixer aquesta construcció tenim la *domus* de Todonyà que ha estat objecte d'una prospecció i tres excavacions.

24. Es pot dir el mateix que per al mas de Sa Palomera. Vegeu la nota anterior.

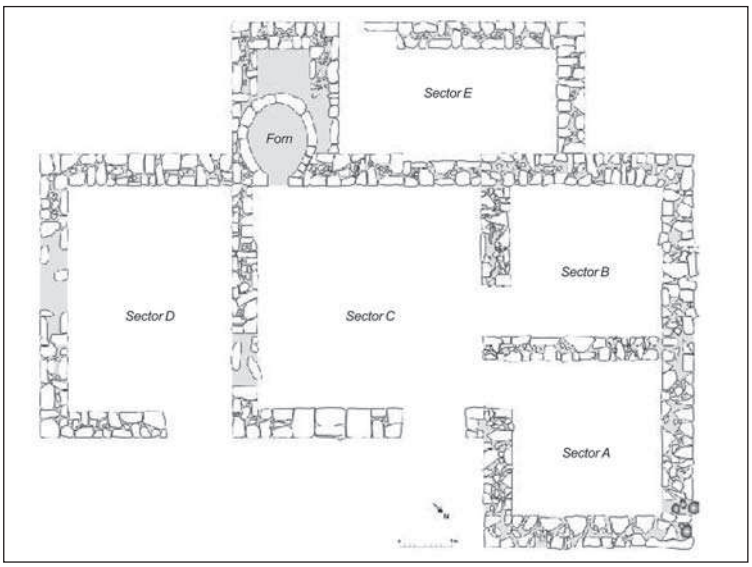

Figura 8. Planta del Mas dels Turons

A partir de la cala que van fer els propietaris 10 anys abans que nosaltres, s'ha pogut observar el recinte fortificat i defensiu amb espitlleres en la seva part exterior.

L'altre gran tema és el material i, per tant, la forma constructiva. En una zona planera és més difícil trobar suficients pedres per a la construcció i, per tant, el material es resol a base de fang. Però cal tenir en compte que aquest material no significa pobresa ja que ha estat utilitzat per a grans cases.

Aquesta construcció solament s'ha pogut observar en edificis que encara perduren i estan en ús, per tant no s'ha estudiat amb relació als possibles jaciments. Caldrà preguntar-se fins a quin punt la tàpia no fou utilitzada per part d'alguns d'aquests masos que ara estan tan deteriorats i han estat objecte de les prospeccions. L'estat de deteriorament no permet poder arribar a cap conclusió. La manca d'enderroc de pedra tampoc no s'ha d'interpretar com un indici d'aquest tipus constructiu atès que les pedres podien haver estat utilitzades per a altres construccions. La constatació d'aquest tipus constructiu, en aquest moment s'emmarca en una cronologia posterior a la que ara s'està treballant.

Estudi de la domus de Todonyà

Els primers resultats de les 3 campanyes d'excavacions a Todonyà foren presentats en les Jornades d'Arqueologia 2003. Intervencions Arqueològiques i Paleontològiques a les Comarques de Barcelona (2002-2003), fetes a Sant Boi de Llobregat al novembre del 2003 i que ara estan en procés de publicació. La planta sencera també està publicada en el treball ja mencionat: *De la vil·la al mas*... La memòria de l'última campanya que permetrà arribar a resultats més fiables encara no s'ha acabat. Per aquesta raó ara

es presenta aquest jaciment en el context de Catalunya, en comparació amb altres edificis semblants.

J. Bolòs relaciona la formació de cases fortes amb el feudalisme considerant que a partir del segle XII molts senyors, membres de la petita noblesa es feren construir una casa forta: "... a Anglaterra, membres de l'alta aristocràcia pogueren tenir castells i també cases fortes. A l'altre extrem, alguns batlles senyorials, pagesos rics, també pogueren esdevenir senyors d'una casa forta."[25] Aquest cas sembla que en els seus inicis corresponia a pagesos i poc a poc anaren pujant en l'escala social, però al final de la seva ocupació tingué una utilització compartida entre els militars i els pagesos si tenim en compte el material de ferro recuperat.

Molt interessant és la recopilació que ha fet Bolòs, de les característiques que havia de tenir una casa forta a escala europea on es considera que aquestes edificacions podien tenir un mur amb espitlleres o una vall, espitlleres o sagetes i merlets. I a Alemanya eren molt característiques les cases fortes en forma de torre. Partint d'aquesta descripció, es pot comprovar com la *domus* de Todonyà en compleix totes les característiques. (Figura 9 i 10).

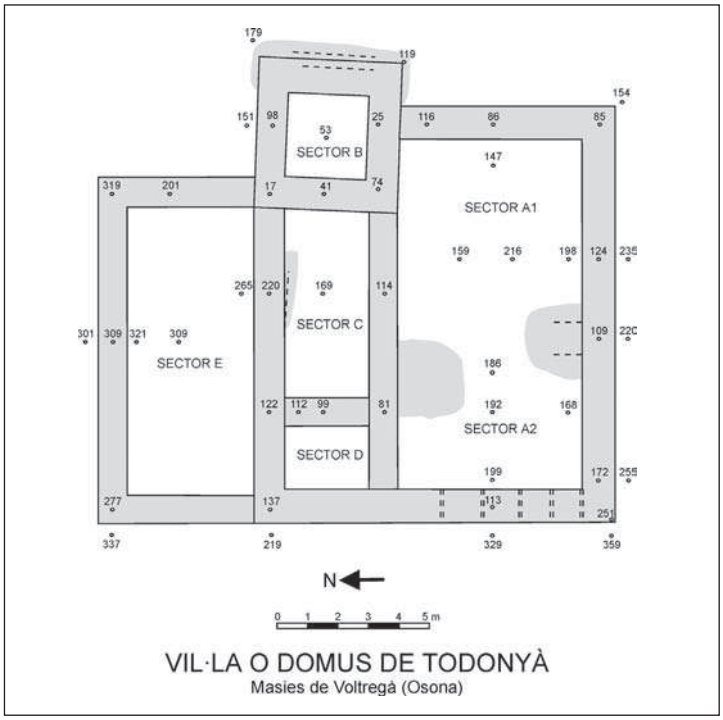

Figura 9. Planta de la domus de Todonyà

25. BOLÒS, J. *Castells de la Catalunya Central*. Fundació Caixa de Manresa, 1997, p.106.

A Catalunya, si bé des del punt de vista documental se'n tenen moltes de localitzades, molt poques han estat excavades i moltes han experimentat importants modificacions pel fet que s'han mantingut habitades. M. Miquel i I. Alonso consideren que amb l'excavació del castell de Castellterçol: "... no creiem que sigui arriscat dir que ens trobem davant d'un dels millors exemples conservats de *domus* o sala."[26] Una altra excavada és la *domus* d'Olivet a Canovelles.

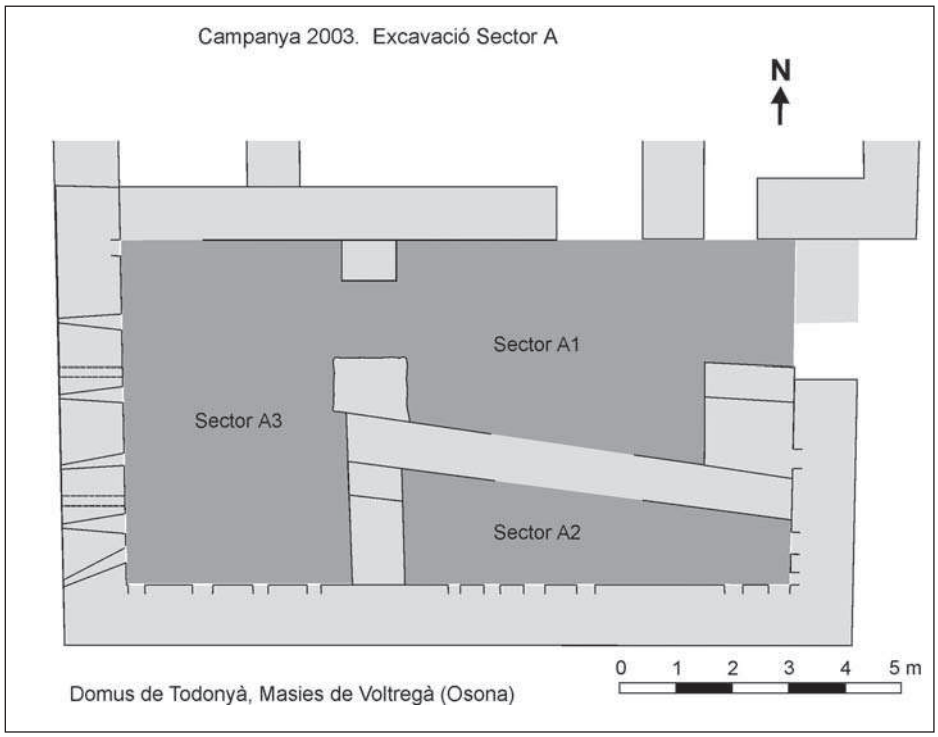

Figura 10. Excavació del sector A. Campanya 2003. Domus de Todonyà

Excepte en aquesta última en la qual les construccions s'organitzen al voltant d'una torre rodona, en les altres la planta tendeix al quadrat o al rectangle com la del castell de Castellterçol. M. Miquel i I. Alonso consideren que la planta del castell de Castellterçol és igual que la del castell d'Esparreguera (Seva, Osona).[27] El fet que els dos casos, des del punt de vista documental siguin reconeguts com a castells fa pensar

26. MIQUEL, M.; ALONSO, I. "El castell de Castellterçol: de castell termenat a unitat d'explotació agrària". A: *Actes del I Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. ACRAM, 2000, p.211.

27. PLADEVALL, A. "El castell d'Esparreguera". A: *Catalunya Romànica*. Vol 2. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana.

que el model arquitectònic de l'època era força generalitzat i potser no tan propi i exclusiu de les *domus*. Una altra possibilitat és que els castells de segon ordre construïts de nova planta al segle XII adoptessin un model residencial semblant a les residències de la petita noblesa. Caldrà estudiar més exemples per obtenir tipologies diferenciades.

Tot aquest plantejament serveix pels que es construeixen de nova planta al segle XII, però com ja diu el mateix Pladevall, l'origen de les *domus* encara no es coneix prou i pot ser molt variat. Segons s'ha pogut observar en l'última fase de l'excavació de la *domus* de Todonyà, hi ha unes estructures anteriors a les actuals. Per altra banda, la part interior de les parets d'aquest sector excavat pot datar-se del segle XI o fins i tot del X, per tant tot fa pensar que els seus orígens són anteriors.

Així com a hipòtesi final es pot dir que els orígens són anteriors al segle X o del segle X. Recuperació d'aquest espai com a lloc defensiu amb la construcció d'un mur. Aquest espai podia no estar cobert. La distribució interior era diferent de l'actual, però aquest apartat encara s'ha d'estudiar, donat que no s'ha excavat la part exterior. Al s. XI es construeix la torre. En el XII, o bé cal reformar o bé es fa una doble paret en la part exterior. En el s. XIII es construeix el pis superior. Tot plegat està en fase d'estudi.

CONCLUSIONS

– 1a FASE: **Un model de l'evolució del mas en un lloc de muntanya**

Prospeccions arqueològiques a la subcomarca del Collsacabra (Osona), 8 campanyes durant els anys:1987-1989 i 1990-1996.

Excavació del *mas Sa Palomera* (Tavertet) (s. XI- XIII), campanyes dels anys 1996 i 1997. "Vida d'un mas rònec".

Excavació del *mas dels Turons* (Rupit) (s. XI-XV): "La supervivència al llarg del temps".

– 2a FASE: **Història comparativa: estudi d'una zona planera com la Plana de Vic.**

Prospeccions al castell de Voltregà,

En la mateixa zona, dos espais diferenciats:

- Sobremunt (Lluçanès), muntanyosa.
- Les Masies de Voltregà (la Plana a Osona) zona de conreus, zona de regadius amb el Ter.

Excavació del jaciment de la *domus* de Todonyà a les Masies de Voltregà dels anys 2000-2003.

Dues tipologies d'hàbitat:

Més propici a la muntanya: el mas horitzontal fins al segle XIII.

Freqüent a les zones planes amb conreus o regadius: la *domus*.